

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **Формування культури мовного спілкування учнів
початкових класів**

Виконала: здобувачка 2 курсу,
групи РО1-М20
спеціальності 013 Початкова освіта
Чистяк Аліна Володимирівна

Керівник: **Мартіна О.В.**, кандидат
філологічних наук, доцент

Рецензент: **Гордійчук М.С.**, кандидат
педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ МОВНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	8
1.1 Психолого-педагогічне трактування сутності поняття «культура мовлення».....	8
1.2. Психолого-лінгвістичні умови формування культури мовлення молодших школярів.....	20
РОЗДІЛ II. МЕТОДИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	40
2.1. Мовний матеріал як засіб формування комунікативно-мовленнєвих умінь.....	40
2.2. Розвиток усного і писемного мовлення молодших школярів на уроках української мови	48
2.3. Диференційована система творчих робіт учнів як засіб формування культури мовлення молодших школярів.....	58
2.4. Експериментальна перевірка запропонованої методики формування культури мовного спілкування молодших школярів.....	71
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	78
ДОДАТКИ	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Реформування сучасної системи навчання, перехід від предметного до особистісно зорієнтованого навчання продиктовані вимогами економіки, новим розумінням ролі людського чинника в соціальному житті, трансформаціями суспільства на демократичних і гуманістичних засадах. Результативність цього процесу неможлива без пошуку шляхів подальшого вдосконалення якості навчальної діяльності в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) [6, с. 12].

Згідно із законодавчими й нормативними актами, в освітньому процесі ЗЗСО необхідно реалізовувати сучасні принципи організації навчального процесу, удосконалювати зміст і структуру, форми та методи навчальної діяльності через парадигму пріоритету гуманістичних надбань людства.

У початковій ланці освіти формування мовленнєвої культури школярів досліджувалося за такими напрямками: «Становлення й розвиток орфоепічних норм мовлення молодших школярів (М. Мікітін), прийоми вироблення в учнів навичок україномовного етикету (Р. Миронюк), формування орфографічних норм української мови в молодших школярів (Р. Черновол-Ткаченко)» [21, с. 34].

Проблема культури спілкування учнів початкової школи, виховання їх як особистостей не може бути розв'язана без урахування норм літературної мови, мовленнєвого етикету, що відіграють значну роль в оцінюванні ситуацій з вербальною та невербальною комунікацією: «Рівень виховання, культури учня виявляється в манері говорити, умінні висловлювати думку, уважно слухати співрозмовника, володіти силою голосу та інтонацією, у багатстві мовленнєвого етикету. Саме тому вже в початковій школі необхідно навчати учнів спілкуватися, дотримуючись етикетних норм (вербальних і невербальних), що формувалися впродовж століть багатьма поколіннями українців» [31, с. 52].

Аналіз наукових праць засвідчив: «Формування мовленнєвої культури учнів початкової школи належить до важливих завдань в українській методичній науці, розв'язання яких має науково-практичне значення для розроблення концептуальних положень з формування комунікативної компетентності учнів ЗЗСО» [42, с. 37].

Культура пронизує всі напрями людської життєдіяльності: «Від основ матеріального виробництва й людських потреб до найвеличніших виявів людської творчості. Вона впливає на всі сфери суспільної та індивідуальної життєдіяльності: працю, побут, дозвілля, мислення, практичну діяльність, етику й етикет, красномовство тощо. Історія розвитку поняття «культура» украї складна та суперечлива, що засвідчують періоди злету й падіння, ренесансу і драматизму, у процесі яких вона постійно розвивалася, ускладнювалася, ставала різноплановою. Основою будь-якого аналізу, зокрема такої складної проблеми, як формування культури мовлення молодших школярів, повинен слугувати попередній досвід розвитку педагогічної науки і практики ЗЗСО в їхньому історичному вимірі» [52, с. 43].

Категорія «культура» постійно перебуває в центрі наукових пошуків. Проблему культури досліджували філософи (В. Андрущенко, Д. Берестовська, Є. Бистрицький, Дж. Віко, Й. Гердер, М. Каган, І. Кант, О. Конт, А. Кравченко, Л. Кузнецова, Ю. Лотман, М. Михальченко, В. Спепін, Ф. Шеллінг, А. Швейцер та ін.), психологи (А. Арнольдів, О. Вежбицька, О. Гринько, І. Данилюк, Л. Дьоміна, С. Дьяков, І. Ісаєв, Е. Климов, Л. Колмогорова, М. Коул, Т. Кузнецова, Н. Лужбина, Д. Мацумото, І. Ральникова, В. Рибалка, П. Сорокін, Є. Улибіна, Й. Хейзинг, Ю. Шилков та ін.); педагоги (О. Барабанщиков, П. Блонський, Є. Бондаревська, В. Гриньова, П. Каптерев, А. Макаренко, М. Марусинець, І. Пальшкова, В. Сластьонін, К. Ушинський, С. Шацький та ін.).

Водночас у практиці початкової освіти виявлено низку суперечностей між:

- «вимогами програми початкової школи (висловлювання мають бути правильними, точними, виразними з доречним уживанням виражальних засобів мови, формул мовленнєвого етикету) і низьким рівнем мовленнєвої культури учнів початкової школи;
- значущістю художньої літератури як засобу виховання, навчання й розвитку учнів в практиці роботи початкової школи;
- необхідністю систематичної роботи над формуванням мовленнєво-комунікативних умінь учнів початкової школи і відсутністю спеціальної методики такого навчання» [18, с. 39].

Сьогодні відчутна потреба в людській взаємодії: «Попри всі розбіжності в поглядах, позиціях, настановах ґрунтована на принципах спілкування (діалогічного й монологічного; безпосереднього та опосередкованого; реального й уявного; міжособистісного, групового, внутрішньогрупового, міжгрупового; офіційного та неофіційного; вербального й невербального; усного та письмового), співпраці й співтворчості. Однак учитель не завжди спроможний будувати свої настанови з учнями на комунікативній основі, використовувати навчальний діалог як форму спілкування, навчання й засіб творчого розвитку їхньої особистості».

Натомість пошук шляхів оптимізації мовного виховання, перш за все формування нормативного українського мовлення учнів ще не був предметом спеціального дослідження вчених. Гостра необхідність розробок цієї лінгводидактичної проблеми у зв'язку з потребами сьогодення зумовили вибір теми нашого дослідження «Формування культури мовного спілкування учнів початкових класів».

Об'єкт дослідження – процес формування культури мовлення молодших школярів.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування культури мовлення молодших школярів на уроках української мови та літературного читання.

Мета дипломної роботи – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність педагогічних умов формування культури мовлення молодших школярів на уроках української мови та літературного читання.

Гіпотеза дослідження – якщо під час оволодіння загальномовленнєвими вміннями та навичками впроваджувати науково обґрунтовану та методично доцільну педагогічну технологію формування культури мовлення, яка містить поетапність засвоєння основних комунікативних ознак мовленнєвої культури, раціональне використання адекватних методів, прийомів і засобів мовленнєвого розвитку, відповідну організацію навчально-мовленнєвої діяльності шляхом мовного забезпечення і побудови системи вправ, то це підвищить ефективність оволодіння молодшими школярами нормативним мовленням.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

- науково обґрунтувати сутність і структуру поняття «мовленнєва культура учнів початкової школи на уроках української мови та літературного читання»; уточнити зміст поняття «мовленнєва культура»;
- визначити критерії, показники і схарактеризувати рівні сформованості мовленнєвої культури учнів початкової школи в процесі навчальної діяльності;
- визначити педагогічні умови формування мовленнєвої культури учнів початкової школи в процесі навчання мови та літературного читання;
- створити експериментальну модель, розробити й апробувати методику формування мовленнєвої культури учнів початкової школи в процесі навчання української мови та літературного читання.

Для вирішення поставлених завдань використані такі методи дослідження:

- «а) теоретичні – вивчення й аналіз психолого-педагогічної, лінгвістичної та навчально-методичної літератури з проблеми дослідження,

прогнозування і моделювання навчально-мовленнєвої діяльності; синтез емпіричного матеріалу;

б) емпіричні – цілеспрямоване педагогічне спостереження та аналіз уроків української мови і читання; вивчення продуктів мовленнєвої діяльності учнів; анкетування, бесіди; узагальнення передового педагогічного досвіду; педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний); методи математичної обробки експериментальних даних» [11, с. 33].

Наукова новизна і теоретична значущість дипломного дослідження полягає в створенні науково обґрунтованої лінгводидактичної технології формування культури мовлення молодших школярів, визначенні психолого-педагогічних умов її реалізації, етапів і методів навчально-мовленнєвої діяльності щодо вироблення основних комунікативних ознак мовленнєвої культури.

Практичну значущість дослідження становлять визначені провідні принципи та критерії добору мовного матеріалу, дібрана система вправ для формування основних комунікативних ознак мовленнєвої культури. Розроблений зміст лінгводидактичної технології може бути використаний учителями початкових класів у практиці навчально-мовленнєвої діяльності з вивчення української мови. Результати дослідження слугуватимуть поліпшенню професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів, розробці навчально-методичних посібників для розвитку мовлення у молодших школярів.

Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних літературних джерел та додатків.

ВИСНОВКИ

У загальних висновках та рекомендаціях викладено результати дослідження. Основні з них такі:

1. Процес формування культури мовлення стає ефективнішим, якщо опиратися на психологічні основи та психолінгвістичні особливості його опанування, лінгвістичні основи, які включають засвоєння дітьми орфоепічних, лексичних і граматичних норм сучасної української літературної мови.

2. Розкрито зміст поняття «культура мовлення» як комплексу, що складається з сукупності і системи основних комунікативних ознак і розуміється нами як здатність мовців правильно, точно, логічно висловлюватись, добираючи мовновиражальні одиниці відповідно до мети і обставин комунікації та загальноприйнятого мовленнєвого етикету.

3. Експериментально доведено, що набуття вмінь досконалого мовлення виробляється ефективно, якщо забезпечується вчителем відповідна організація навчально-мовленнєвої діяльності, яка полягає, передусім, у створенні системи вправ для опанування мовленнєвої культури, спеціальному мовному забезпеченні цього процесу (мовленнєве середовище, позитивне емоційне стимулювання, пізнавальний інтерес, активізація мовленнєвої діяльності), зразковому мовленні педагога.

4. З'ясовано, що у структурі вмінь унормованого мовлення молодших школярів домінуючими виступають правильна звуковимова, уточнення, збагачення й активізація лексичного складу, опанування діалогічної та монологічної форм мовлення. Згідно з цим, як переконає дослідно-експериментальна робота, формування культури українського мовлення молодших школярів має підпорядковуватись таким чотирьом напрямам:

- засвоєння норм сучасної української літературної мови;
- формування навичок активної роботи зі словом;
- формування вмінь діалогічного висловлювання;
- формування навичок монологічного мовлення.

5. Визначено, що опанування молодшими школярами основних комунікативних ознак мовленнєвої культури має відбуватись поетапно, з урахуванням ступеня труднощів, закономірностей набуття мовленнєвих умінь і навичок, виділення трьох послідовних етапів: первинно-ознайомлювального, репродуктивно-діяльнісного, комунікативно-творчого.

6. Як засвідчило дослідження, у процесі формування культури мовлення доцільно використовувати адекватні методи мовленнєвої практики: пояснювально-ілюстративний, імітаційний, репродуктивний, оперативний, продуктивно-творчий (комунікативний).

7. У дослідженні встановлено, що зміст мовного матеріалу має відповідати принципам комунікативної цінності, доступності та системності, нести комунікативне і діялісно-змістове наповнення поряд із лінгвістичним і культурологічним; в певній єдності та послідовності відповідати необхідності формування основних комунікативних ознак культури мовлення.

8. На підставі аналізу експериментальних даних з'ясовано, що системність і різноманітність підготовчих і мовленнєвих вправ за змістом і формою виконання мають забезпечувати позитивну мотивацію навчальної діяльності, збуджувати пізнавальний інтерес школярів щодо оволодіння досконалим мовленням, виховувати повагу до української мови як державної; свідоме ставлення учнів до норм, притаманних системі сучасної української літературної мови.

9. Стрижнем експериментального навчання виступили розробка і практична реалізація науково обґрунтованої і методично доцільної лінгводидактичної експериментальної методики формування культури мовлення молодших школярів, яка включала поетапність засвоєння основних комунікативних ознак мовленнєвої культури, методичне забезпечення і відповідну організацію навчально-мовленнєвої діяльності.

10. Дослідження дозволило простежити відчутні позитивні зміни у засвоєнні молодшими школярами експериментальних класів основних

комунікативних ознак культури мовлення. Покращилась змістовність висловлювань, кількість реплік у діалозі та монологі, їх насиченість граматичними формами, мовно-виражальними засобами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. Київ : Либідь, 1994. 256 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Львів : Світ, 1990. 232 с.
3. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. посіб. Львів : Світ, 2003. 432 с.
4. Бадер В. Розвиток інтонаційних умінь першокласників. *Початкова школа*. 1997. № 2. С. 9–13.
5. Бадер В. Розвиток мовлення школярів під час роботи над реченням. *Початкова школа*. 2000. № 8. С. 41–44.
6. Барановська Л. До теоретичних засад формування культури мовлення. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3. С. 33–37.
7. Безрукова І. Розвиток мовлення першокласників засобами малих пісенних і речетативних фольклорних форм. *Рідна школа*. 2003. № 6. С. 31.
8. Біляєв О. Культура мовлення вчителя-словесника. *Дивослово*. 1995. № 1. С. 37–44.
9. Богдан С. Мовлення українських дітей і всесвіт рідного слова. *Дивослово*. 1996. № 4. С. 16.
10. Бородич А. М. Методика розвитку речі дітей. Москва : Просвещение, 1981. 255 с.
11. Варзацька Л. О. Активізація мовленнєвої діяльності учнів. *Початкова школа*. 1991 № 2 С. 23–28.
12. Варзацька Л. О., Дика Н. М. Сторінки альтернативного підручника «Рідна мова й мовлення» *Початкова школа*. 1995. № 8. С. 14–17.
13. Вашуленко М. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання. *Початкова школа*. 2001. № 1. С. 11–14.
14. Вашуленко М. С. Орфоепія і орфографія в 1–3 класах : посібник для вчителів. Київ : Рад. шк., 1982. 104 с.
15. Вашуленко М. Комунікативний підхід до засвоєння мови в 2 класі. *Початкова школа*. 1991. № 8. С. 20–24.

16. Вербещук С. В. Формування мовленнєвої культури учнів початкової школи в процесі літературного читання : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ. 2016. 244 с.
17. Винницький В. Л. Наголос у сучасній українській мові. Київ : Рад. шк., 1984. 169 с.
18. Винокур Г. Говорящий и слушающий: варианты речевого поведения. Москва : Наука, 1993. 172 с.
19. Вихованець І. Наголошування слів. *Трибуна лектора*. 1973. № 5. С. 24.
20. Глазова О. Ситуативні вправи для формування умінь і навичок діалогічного мовлення. *Дивослово*. 2003. № 5. С. 40.
21. Головин Б. Н. Основы культуры речи. Москва : Высшая школа, 1980. 335 с.
22. Гольберт А. М. Особливості оволодіння учнями молодших класів лексикою рідної мови. Київ, 1979. 368 с.
23. Гончар О. Т. Нашій мові – жити. *Літературна Україна*. 1989. 2 листоп. С. 1.
24. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
25. Горецкий В. Выразительность, правильность и скорость чтения. *Нач. шк.* 1967. № 8. С. 36–40.
26. Демиденко Л. П. Речевые ошибки. Москва : Высшая шк., 1986. 240 с.
27. Демидчик Г. Вживання сполучників і часток як засіб увиразнення мовлення учнів. *Початкова школа*. 1999. № 10. С. 13–16.
28. Державний стандарт початкової освіти. *Типові освітні програми для закл. загальної середньої освіти. 1–2 класи*. Київ : ОСВІТА-ЦЕНТР, 2018. С. 92–121.
29. Дика Н. Поняття культури мовлення учнів. *Дивослово*. 2002. № 2. С. 50–51.

30. Довбенко С.Ю. Формування діалогічної культури майбутніх учителів початкової школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ. 2014. 221 с.
31. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кащук А. Г. Сучасна українська мова. Київ : Вища шк., 1987. 350 с.
32. Дорошенко С. Основи культури і техніки – усного мовлення. Харків : ОВС, 2002. 144 с.
33. Дорошенко С. І. Методика викладання української мови : навч. посіб. Київ : Вища шк., 1992. 380 с.
34. Дудик П. Наголошування слів і культура мовлення. *Дивослово*. 2003. № 4. С. 19–23.
35. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 224 с.
36. Жовтобрюх М. Культура слова. Київ : Наукова думка, 1988. 254 с.
37. Зборовець В. Мова вчительська на Кам'янецьчині. *Шлях освіти*. 1926. № 10. С. 115–123.
38. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучению речи. Москва : Просвещение, 1988. 158 с.
39. Иванова С. Ф. Речевой слух и культура речи. Москва : Просвещение, 1970. 168 с.
40. Измайлова Р. Обогащение речи младших школьников синонимами прилагательных. *Нач. шк.* 1995. № 10. С. 11–16.
41. Ильяш М. И. Основы культуры речи. Киев-Одесса, 1984. 178 с.
42. Калмикова Л., Марченко Н. Психолінгвістичні й лінгвометодичні підходи до змісту формування у першокласників мовленнєвих умінь і навичок міркувати. *Початкова школа*. 2000. № 5. С. 5.
43. Канакина В. О некоторых особенностях словаря первоклассников. *Нач. шк.* 1998. № 7. С. 21–27.

44. Каніщенко А. П. Методика навчання української мови в початковій школі : лекційно-практичний курс із дисципліни. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2016. 174 с.
45. Каніщенко А. П. Методика навчання української мови в початковій школі : лекційно-практичний курс із дисципліни. Кн. 2 : Методика навчання грамоти ; Методика літературного читання. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2016. 255 с.
46. Климова К. Я. Психологічні особливості формування культури мовлення майбутніх учителів початкових класів. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 3. С. 179–184.
47. Коваль А. П. Культура ділового мовлення. Київ : Вища шк., 1982. 235 с.
48. Коваль А. П. Культура української мови. Київ : Наукова думка, 1966. 257 с.
49. Коваль А. П. Слово про слово. Київ : Рад. шк., 1986. 384 с.
50. Коваль Г. П., Деркач Н. І., Наумчук М. М. Методика викладання української мови : навч. посіб. Тернопіль : Астон, 2008. 287 с.
51. Ковальчук Т. Культура мовлення. Правильне вживання числівника в усному і писемному мовленні. *Все для вчителя*. 2003. № 25. С. 9.
52. Кравчук Д. М. Писемне мовлення учнів 1-3 класів. Київ : Рад. шк., 1984. 196 с.
53. Кудрик Л. Памфіл Юркевич про вивчення мови в школі. *Дивослово*. 2000. № 7. С. 31–34.
54. Культура мови / за ред. Пономарів О. Київ : Довіра, 2000. 170 с.
55. Культура української мови / за ред. Русанівського М. В. Київ : Либідь, 1990. 321 с.
56. Кутенко Л. О. Особливості роботи над словом. *Початкова школа*. 1990. № 12. С. 17.
57. Кучеренко Є. М. Проблеми мовної культури в школі. *Українська мова і література і школа*. 1989. № 7. С. 8–6.

58. Кучерик О. Засоби естетичної виразності мови та їх вплив на учнів. *Дивослово*. 1998. № 3. С. 13–15.
59. Леонтьев А. А. Язык, речь и речевая деятельность. Москва : Просвещение, 1969. 324 с.
60. Леонтьев А. Н. Общее понятие деятельности. Москва : Просвещение, 1987. 254 с.
61. Лурия А. Р. Язык и сознание / под ред. Е. Д. Холмской. Москва : МГУ, 1979. 320 с.
62. Львов М. Р. Основы развития речи учащихся на уроке грамматики. *Нач. шк.* 1976. № 7. С. 5–12.
63. Мазур О. Психологічні аспекти розвитку мовлення учнів. *Рідна школа*. 2003. № 11. С. 74.
64. Макаренко А. С. Мои педагогические воззрения. *Педагогические сочинения* : в 8 т. Москва : Педагогика, 1984. Т. 4. С. 343–364.
65. Мацько Л. І. Культура мови. *Початкова школа* . 1996. № 5. С. 33.
66. Методика навчання української мови в початковій школі : навч.-метод. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / за наук. ред. М. С. Вашуленка. Київ : Літера ЛТД, 2010. 364 с.
67. Наумчук М. М. Сучасний урок української мови в початковій школі (методика і технологія навчання). Тернопіль : Астон, 2001. 215 с.
68. Наумчук М. М., Лушпинська Л. П. Словник – довідник термінів і понять з методики української мови. Тернопіль : Астон, 2003. 132 с.
69. Нісімчук А. С., Падалка О. С., Шпак О. Т. Сучасні педагогічні технології : навч. посіб. Київ : Просвіта, 2000. 368 с.
70. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / pid zag. red. Bibik N. M. Київ : Плеяди, 2017. 206 с.
71. Одарченко П. Про культуру мови : збірник статей. Київ : Смолоскип, 1997. 320 с.
72. Олійник Б. І. Мова – це голос народу. *Літературна Україна*. 1989. 2 листоп. С. 1.

73. Олійник Т. Виправлення недоліків мовлення в учнів перших класів. *Питання філології* : зб. наук. пр. Тернопіль : ТДПУ, 1997. С. 91–93.
74. Пазяк О. М., Кисіль Г. Т. Українська мова і культура мовлення : навч. посіб. Київ : Вища шк., 1995. 239 с.
75. Пентилюк М. Аналіз художнього тексту на уроках мови. *Дивослово*. № 3. 1999. С. 32.
76. Пономарів О. Культура слова: мовно-стилістичні поради. Київ : Либідь, 2002. 240 с.
77. Пономарів О. Стилістика сучасної української мови : підручник. Київ : Либідь, 1993. 248 с.
78. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи. Київ, 2016. 224 с.
79. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи. Київ : Абрис, 1997. 358 с.
80. Савченко О. Я. Сучасний урок у початкових класах. Київ : Магістр – S, 1997. 256 с.
81. Симоненко Т. Виховувати мовну культуру з дитинства. *Початкова школа*. 2000. № 8. С. 44.
82. Смірнова Л. Культура мовлення. Звертання. Слова ввічливості. *Розкажіть онуку*. 2003. № 13. С. 58.
83. Соловець Л. Робота над фразеологізмами ввічливості. *Початкова школа*. 2000. № 4. С. 11.
84. Стаднік В. І. Культура мовлення: формування уявлення про культуру мовлення і культуру спілкування. *Розкажіть онуку*. 2003. № 14-15. С. 33.
85. Струганець Л. Теоретичні основи культури мови. Тернопіль : Астон, 1999. 197 с.
86. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.
87. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. *Вибрані твори* : у 5 т. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 3. С. 283–659.

88. Тамрецький І. Мовленнєво-публіцистична культура учнів. *Дивослово*. 1999. № 12. С. 14.
89. Трунова В. А. Лінгвістичні основи формування мовленнєвих умінь. *Початкова школа*. 1995. № 2. С. 12.
90. Хоменко Л. Увага: Орфоепія. *Українська мова та література*. 1999. 13 (125). С. 10.
91. Хорошовська О. Розвиток українського мовлення молодших школярів. *Початкова школа*. 1997. № 8. С. 14–16.
92. Юкало В. Я. Культура мови : навч. посіб. / за ред. Л. В. Струганець. Тернопіль: Укрмедкнига, 1999. 231 с.